

Õiguse piirist postmodernistlikus keeleparadigmas

The Limits of Law in a Post-Modern Linguistic paradigm

Ene Grauberg, Indrek Grauberg, Igor Gräzin

Abstract

Radical changes in modern society have also brought about changes in the paradigm of language – how we see and explain the world. Paradigms are important in society and culture, including in research, because they help to paint a picture of all possible or known ways of thinking, and thereby to develop a logic that helps to address the same facts, including legal facts, within different paradigms, and to see their differences and commonalities. At the same time, a paradigm is not an unchanging linguistic-cultural framework, but a model of thought and language that depends on the key principles, interests, and knowledge of the time, and which helps to better understand and interpret major changes in light of the generally accepted ideologies and values of the time. The linguistic paradigms of the time determine the possible questions and answers in argumentation, including legal argumentation.

Kuhn then began referring to such thought structures as paradigms. By 'paradigm', Kuhn meant the set of values, principles, and beliefs adopted by a group of researchers. In his view, the linguistic paradigm is understood as linguistic-ideological structures of the world that help to better understand the linguistic relations between humans and the world in terms of the generally accepted principles and values of the time. The language paradigm is thus not a fixed linguistic-cultural framework, but a way of thinking that depends on the essential principles, values, and knowledge of the time, to better understand radical changes in the world.

Paradigms can therefore be found not only in the natural sciences, but also in the social sciences and humanities. In social sciences and humanities, language paradigms as linguistic-cultural frameworks differ from each other in what is called socio-cultural reality. Ultimately, they are 'determined by social and political ideologies'.

Paradigms, as sets of linguistically closely related assumptions about the surrounding world, are important in research because they help to paint a picture of all possible or known paradigms and thereby to develop a logic that helps to address the same facts, including legal facts, within the boundaries of different paradigms and see their differences and commonalities. The paradigm that shapes the theoretical framework of a study is closely related to a set of four types of philosophical assumptions or presuppositions – ontological, epistemological, methodological, and axiological – about the world around us.

A language paradigm is not a fixed framework, but a model of thought and language that depends on the key principles, interests, and knowledge of the time, and which helps to better understand and interpret major changes in light of the generally accepted ideologies and values of the time. It also defines which problems cannot be raised and which answers are excluded. Let us take Bohr's principle of complementarity as an example here. In one sense, it can be discussed, but in another, it cannot.

Bearing in mind the dynamics of society and the aim of trying to explain and understand it through linguistic paradigms, we can distinguish between the three major linguistic paradigms already mentioned: semantic, syntactic, and pragmatic. In ancient and medieval times, the dominant linguistic framework was the semantic language paradigm. The syntactic language paradigm began to emerge with the development of theoretical physics and mathematics in 19th century modernist culture and society, where the essentialist approach to the world became more important in research, for example, in the creation of formalised language models of the world. This linguistic phenomenon also spills over into other fields, such as technology.

Radikaalsed muutused nüüdisühiskonnas on kaasa toonud muudatused ka keeleparadigmas ehk selles, kuidas me maailma näeme ja seletame. Paradigma on ühiskonnas ja kultuuris, sealhulgas teaduses, oluline, sest see aitab luua pilti kõigist võimalikest või tuntud mõtlemismudelitest ning kujundada seeläbi välja loogika, mis aitab käsitleda samu fakte, sealhulgas juriidilisi fakte, erisuguste paradigmade piires ning näha nende erinevusi ja ühisjooni. Samas pole paradigma mingi igaveseks ajaks ette antud muutumatu keelelis-kultuuriline raamistik, vaid ajastu olulistest põhimõtetest, huvidest ja teadmistest sõltuv mõtlemis- ja keelemudel, mis aitab olulisemaid muutusi ajastule omastest üldtunnustatud ideoloogiast ja väärtustest lähtuvalt paremini mõista ja tõlgendada. Ajastu poolt omaks võetud keeleparadigmad määravad argumenteerimisel, sealhulgas õiguslikul argumenteerimisel esitatavate küsimuste raamid ja võimalike vastuste skaala.

Oluline on seejuures teadvustada, et maailm ei ole meile, sealhulgas teadusele, antud kunagi sellisena, nagu see tegelikult on, vaid sellisena, nagu see on paradigmasse haaratud. Oma jõudmisest sellise arusaamise ehk paradigma juurde kirjutab Thomas S. Kuhn nii: „...veetes aasta valdavalt ühiskonnateadlastest koosnevas kollektiivis, sattusin silmitsi ootamatute probleemidega ... Eriti rabas mind ühiskonnateadlaste seas valitsevate varjamatute lahkarvamuste hulk ja ulatus ehtsate teadusprobleemide ja õigete meetodite suhtes“. Püüd jõuda selle erinevuse mõistmise juurde, miks ühiskonnateadlastele on erinevalt loodusteadlastest nii olulised vaidlused põhialuste üle, viis Kuhni paradigma mõiste juurde. Kuhni enda sõnul tõi see teda äratundmisele, missugune roll on teaduslikus uurimuses struktuuridel.

Selliseid mõttestruktuure hakkas Kuhn sestpeale nimetama paradigmadeks. Paradigma all mõistis Kuhn uurijate rühmas omaksvõetud väärtushinnangute, põhimõtete ja uskumuste kogumit. Kuhni vaates mõistetakse keeleparadigma all keelelis-mõttelisi struktuure maailmast, mis aitavad paremini mõista inimese ja maailma keelelisi suhteid lähtuvalt ajastule omastest üldtunnustatud põhimõtetest ja väärtustest. Keeleparadigma pole seega igaveseks ajaks määratletud muutumatu keelelis-kultuuriline raamistik, vaid ajastu olulistest põhimõtetest, väärtustest ja teadmistest sõltuv mõtlemismudel, mis aitab radikaalseid muutusi maailmas paremini mõista.

Seega saab paradigmadest rääkida mitte ainult loodusteadustes, vaid ka sotsiaal- ja humanitaarteadustes. Sotsiaal- ja humanitaarteadustes erinevad keeleparadigmad kui keelelis-kultuurilised raamistikud üksteisest selle poolest, mida nimetatakse sotsiaal-kultuuriliseks reaalsuseks. Lõppkokkuvõttes on need „määratud sotsiaalsete ja poliitiliste ideoloogiatega“.

Erinevalt paljudest teistest sotsiaal-kultuurilistest nähtustest on õigusel olemas teatav n-ö viimane piir, kust õigus edasi minna ei saa. Seda põhjusel, et juriidiline teadmine ja tõde on loomult eksaktsed. Testament ja vanglakaristus ei saa olla ligikaudsed. Siit ka tõdemus, et juura ei saa minna kaugemale omaenese tinglikust reaalsusest. Argikeele kohale ehitub õiguskeel (lepingu eituse asemel „negatsioon“), õiguskeele kohale protsess (võla mittemaksja asemel „kostja“), protsessi kohale protsessi üldosa (asjast huvitatu asemel „iseseisva nõudeõigusega kolmas isik“), üldosa kohale tsiviilõiguse teooria (kostja ja hageja puhul poolte võrdsuse põhimõte) ja kõige kõrgemal kohal troonib tsiviil-filosoofia. Ning seal ongi õiguse viimane piir – õigus on seega lõppenud.

Pöördume tagasi keeleparadigma juurde.

Paradigma kui omavahel keeleliselt tihedalt seotud oletuste kogum ümbritseva maailma kohta on teaduses oluline, sest see aitab luua pildi kõigist võimalikest või tuntud paradigmadest ning kujundada seeläbi välja loogika, mis aitab käsitleda samu fakte, sealhulgas juriidilisi fakte, erisuguste paradigmade piires ning näha nende erinevusi ja ühisjooni. Paradigma, mis kujundab uurimuse teoreetilise raamistiku, on tihedalt seotud nelja liiki filosoofiliste eelduste ehk oletuste – ontoloogiliste, epistemoloogiliste, metodoloogiliste ja aksioloogiliste eelduste – kogumiga ümbritseva maailma kohta.

Keeleparadigmaatiline lähenemisviis ühiskonnale ja kultuurile on oluline mitmel põhjusel.

Esiteks kasvõi sellepärast, et kui me ei taju maailmas toimuvaid radikaalseid muutusi keelefilosoofilisest aspektist, satume oma arutlustes ja uurimustes tihti juba vananenud mõtteskeemidesse, mis ei aita meil toimuvat mõista ega kirjeldada. Terrorirünnak New Yorgi kaubanduskeskusele 11. septembril 2001, maniaki massimõrv Norras, andmete massilevitamine

Assange'i poolt, Araabia kevad, mis sai alguse Twitterist. Tegemist ei ole murrangulise variatiivsusega senise ühiskonna ja tehnoloogia teemadel, vaid muu, uue maailmaga.

Teiseks aitab keeleparadigma luua pildi kõigist võimalikest või tuntud mõtlemismudelitest ning mõista seeläbi ka ajastut ja ühiskonda.

Kolmandaks on oluline rõhutada, et kui räägime õigusest ja õiguslikust argumenteerimisest, räägime ühiskonna dünaamikast ja eesmärgist ning püüame neid seletada ja mõista keeleparadigma kaudu. Paradigmasid on palju ja erisuguseid – mehhaaniline paradigma füüsikas, füsioloogiline paradigma anatoomias, flogistoni paradigma keemias, taksonoomiline paradigma botaanikas jne. Ent on üks üldisem paradigma, n-ö paradigmade paradigma, mis määratleb keele, milles me räägime. Lääne ühiskondlik-kultuurilises mõtlemisruumis saab eristada kolme suurt keeleparadigmat: semantiline, süntaktiline ja pragmaatiline paradigma.

Keeleparadigma pole mingi igaveseks ajaks ette antud raamistik, vaid ajastu olulistest põhimõtetest, huvidest ja teadmistest sõltuv mõtlemis- ja keelemudel, mis aitab olulisemaid muutusi ajastule omastest üldtunnustatud ideoloogiatest ja väärtustest lähtuvalt paremini mõista ja tõlgendada. Negatiivses mõttes määratletakse ka see, milliseid probleeme tõstatada ei saa ja millised vastused on välistatud. Olgu siinkohal näiteks toodud Bohri komplementaarsusprintsip. Sellest ühtpidi saab rääkida, aga teisalt mitte.

Pidades silmas ühiskonna dünaamikat ja eesmärki püüda selgitada ja mõista seda keeleparadigmade kaudu, saame eristada kolme juba eelnevalt nimetatud suurt keeleparadigmat: semantilist, süntaktilist ja pragmaatilist. Ajaliselt oli semantiline keeleparadigma domineeriv keeleraamistik antiik- ja keskajal. Süntaktiline keeleparadigma hakkas kujunema koos teoreetilise füüsika ja matemaatika arenguga 19. sajandi modernistlikus kultuuris ja ühiskonnas, kus essentsialistlikust lähenemisest maailmale sai näiteks teaduses olulisemaks formaliseeritud keelemudelite loomine maailma kohta. Tuleb mainida, et see keeleline nähtus kandub üle ka muudesse valdkondadesse, näiteks tehnikasse. Tavalise maismaatranspordi kõrvale tekkivad kosmoselennud muudavad oluliselt ka kunsti ja kultuuri valdkonda: S. H. Lemi teadusliku fantastika teosed (tuntud tautoloogiline probleem seoses sepuuliumitega), film „Avatar”. Dramaatiline, kuid radikaalne uue paradigma näide on Stephen Hawkingi elu, millest on tehtud ka film „The Theory of Everything” („Kõiksuse teooria”).

Koos uue maailmapildi kujunemisega alates 1940.–50. aastatest, mil uuritavast objektist muutub olulisemaks uurija ehk subjekti lähenemisviis maailmale ja selle konstrueerimine subjekti eesmärkidest ja huvidest lähtuvalt, kujuneb ka senisest pragmaatilisem maailmavaade, mis jõuab kvalitatiivselt uuele (ülipragmaatilisele) tasemele 1990. aastatel, mil virtuaalmaailm muudab kogu

inimliku suhtumise maailma rangelt pragmaatiliseks: pole pragmaatilisemat keelenähtust kui arvutikäsklus.

1) Semantiline keeleparadigma

Antiik- ja keskaja kultuuri- ning keeleparadigma keskne fenomen oli *logos* kui mingi üldine, objektiivne printsiip, mis kandis antiikajal kosmilist, keskajal aga teistlikku iseloomu. Objektiivset *logos*'t käsitati kui igavest algust, mis lõi maailma üleüldise korra, harmoonia ja mõistuspärasuse. See oli ka sõna ja õpetus, mille alprintsipiidest saab tuletada teadmised kogu maailma kohta.

Ristiusu traditsioon alustab oma pühakirja mõttest „alguses oli Sõna”. Subjektiivne *logos* oli arvamus, veendumus, sõna, mis juhib inimese mõtteid ja tegusid. Arutluse ja järelduse vormi aspektist on semantilise keeleparadigma raames kesksel kohal subjekti ja predikaadi vahelised suhted, kuid nad ise on teineteiseks üleminevad. Tähtis pole niivõrd üksiku termini positsioon ja funktsioon mingis lauses (nt „*S* on *P*”, kus muutuja *S* tähistab subjekti ja *P* predikaati), vaid subjekti eristumine predikaadist ja vastupidi. Võtame näiteks kolm järgmist lauset:

Kõik poliitikud on inimesed.

Kodanik IG on poliitik.

Järelikult on kodanik IG inimene.

Esimesel juhul on poliitik subjekt, teisel juhul predikaat, mis nimetab kodanik IG.

Põhiküsimused on järgmised: kas tegelikkus ise on asi või lihtsalt mõiste sellest asjast ning millised on tegelikkuse ja keele vahelised suhted? Keelefilosoofiat ei huvita mitte niivõrd nimi ise, kuivõrd nimetamine. Kas nime andmine mingile asjale, näiteks inimesele või õigusnormile, on seotud konkreetse inimese või õigusnormi ja nende olemusega või on tegemist lihtsalt kokkuleppega tähistada asju mingite sõnadega?

Ajalooliselt on nimetamine välja kasvanud nime andmisest inimesele: *nomen est omen*. Sõltuvalt selle küsimuse lahendamiskäigust saab rääkida mõiste käsitlemise kahest üldisemast voolust: realism ja nominalism. Realism, mis domineeris lääne kultuuriruumis kuni 17. sajandini pigem koolkonna kui suunana, kasvas välja mütoloogilisest ettekujutusest sõnade üleloomulike omaduste kohta ehk sõnamaagiast, leides hiljem väljenduse kristlikus teoloogilises ontoloogias „sõna” erilise käsitusena. (Jahve üks varjatud nimesid on Logos.) Pikka aega arvati, et nime olemus on sellele seesmiselt omane, et see kandub imelisel kombel ka nime kandjale. Seetõttu suhtuti nime andmisesse väga tõsiselt, sest nimi osutab alati millelegi üldisemale ja kestvamale kui üks eraldi inimene või asi.

Filosoofiline traditsioon saab alguse Platonist, kes väitis, et üldnimed on olemas „asjadest sõltumata” (täpsemalt enne neid – *ante rem*), need ei teki ega

hävi ning nende tähendus on nimesse justkui seesmiselt peidetud ehk immanentselt nendes juba olemas. Näiteks mõiste „sõprus“ viitab muutumatule ja igavesele sõpruse ideele teatavas ideede maailmas. Ajaloos on üsna olulist rolli mänginud antiikaja mõtleja Platoni üks tähtsamaid ideid selle kohta, et kusagil sealpooluses eksisteerib eriline ideaalsete substantside, ideede maailm, mida siinpoolne maailm peegeldab, kopeerib, kehastab vms. Varakristliku teoloogia seisukohalt – nagu märkis Püha Augustinus – ei väärinud see idee tema loojat. Aquino Thomas tõestas Platoni ideede riigi võimatust juba sel alusel, et see muudab võimatuks loendamise ja mitmuse nii keeles kui ka arvutamisel. Kuid jah – Platoni üldmõiste või üldnimi, siin käsitletaval juhul „sõprus“, nimetab mingit ideed. A. Thomase vastuväidet pole hiljem korrektselt tõlgendatud: Thomas loomulikult teadis, et võib loetleda ideede arvu ja ideid võib olla mitu.

Asjad, mis Platoni arvates on pidevas tekkimises ja muutumises, on olulised ainult sedavõrd, kuivõrd need aitavad meil meenutada üldnimede tähendust. Näiteks sõbraks olemise erinevad ilmingud aitavad meil meenutada üldmõiste „sõprus“ tõelist olemust. Konkreetset inimesed või asjad aitavad aga meenutada üldmõiste olemust ehk tähendust.

Filosoofias tuntakse seda universaalide probleemina. Mõiste „universaal“ viitab sellele, et jutt käib paljudele üksikjuhtumitele sobivast üldmõistest, samas jääb selle üldmõiste genees varjatuks. Kuidas mõista aga selliseid üldmõisteid, millel puudub nii ruum kui ka aeg, kuid mida kasutatakse erinevates kohtades ja eri aegadel? Kuidas rääkida näiteks „inimesega üldse“. Mõistagi puututakse tegelikkuses kokku konkreetse inimesega. Tavaliselt ei teki ka erilisi raskusi ühe konkreetse asja eristamisel seda tähistavast üldmõistest. Paraku ei anna see oskus vastust küsimusele, mida sõna „üldse“ tähendab. Näiteks mille poolest erineb „inimene üldse“ mingist konkreetset inimesest? Kuid jah – Platoni üldmõiste või üldnimi (nt „sõprus“, „inimene“ jms) nimetab mingit ideed. Juba tavaliste abstraktsioonide, nagu „sõprus üldse“, „inimene üldse“ jms, kasutamine nõuab teadmisi selle kohta, kuidas neid mõisteid moodustada.

Platoni õpetust üldmõistetest, mida on nimetatud ka äärmuslikuks realismiks, on püütud hiljem mitmeti arendada. Aristotelese järgi koosneb maailm üksikasjadest. Näiteks Sokrates on olemas mitte seepärast, et ta on olemas filosoofi või inimese idees, vaid seetõttu, et ta on meelelise tegelikkuse eriline objekt. Aristotelese järgi pole universaalidel iseseisvat olemist. See tähendab, et universaalid ei eksisteeri asjadest sõltumata, vaid need eksisteerivad asjades (*in re*). Asja olemus ehk substant on Aristotelese järgi aga see, mis teeb asjast selle, mis see on ja mis jääb selle asja muutudes samaks (erinevalt aktsidentsist). Asja olemus pole aga lihtsalt aine (sisu), vaid aine ja vormi ühtsus. Samas on vorm Aristotelese arvates mateeriast siiski olulisem ja fundamentaalsem, sest vorm esindab seda universaalset, mis teeb võimalikuks teadmise. Teadmine on aga teadmine üldmõistest, mille olemus avatakse defineerimise teel. Näiteks kui tahetakse teada, mis on vabadus, tuleb see mõiste defineerida. Defineerimise kaudu tunnetatakse aine ja vormi ühtsust nii, et avatakse asja olemus.

Aristotelese katse analüüsida oma loogikas mõtlemise formaalset struktuuri, sõltumata selle sisust, lõi aluse teaduskeele tekkimisele ja arusaamisele, et teaduste üldised alusmõisted peavad olema täpselt määratletud. See puudutab nii loodusteadusi, kus defineerimine on võimalik ainult matemaatilise abstraktsiooni kaudu, aga ka sotsiaal- ja humanitaarteadusi, kus täpsete määratluste jaoks piisab ka tavakeelest. Tunnistades nn üldiste objektide eksisteerimist väljaspool mõistust konkreetsete üksikute esemete eksisteerimise kaudu, viljeles Aristoteles mõõdukat realismi.

Vaatamata Platoni realismi kriitikale juba antiikaja kontekstis, on see õpetus üsna aktuaalne ka tänapäeval, mil kasutatakse selliseid üldmõisteid nagu „headus“, „õiglus“, „õigus“ jms, teadmata võib-olla nende konkreetset tähendust asjade maailmas. Seetõttu võib kohati tunduda, et tegemist on justkui konkreetsest inimelust eraldi seisva ideede maailmaga, mis on igavene ja universaalne ning mille ilminguid võib tegelikkuses küll aeg-ajalt kohata, kuid oma täiuslikkuses on see maailm meile pigem eesmärk ehk üldmõiste kui tegelikkus ise. Platonist alguse saanud realismi järgi on „inimene üldse“ – nii nagu iga teinegi üldmõiste – abstraktsioon, nii nagu on abstraktsioon „ideaalselt must keha“ füüsikas või „punkt“ matemaatikas. Järelikult on „üldobjekt“ midagi sellist nagu Platoni ideedki, mis ei teki ega hävi, vaid on igavesed.

Sel moel edasi arutledes võiks küsida, mis on näiteks suveräänsus või kuritegu üldse? Kas on olemas universaalset suveräänsust või universaalset kuritegu? Kui antiikajal oldi seisukohal, et üldmõistete tähendust teavad ainult autoriteedid (filosoofid), ja keskajal leiti, et kõikiteadja on Jumal, siis tänapäeval on mõnes poliitilises režiimis autoriteetide-filosoofide ja Jumala asemele asunud kas absoluutset tõde omavad poliitilised diktaatorid (nt Põhja-Koreas) või nn valgustatud monarhid (nt Vladimir Putin).

Venemaa välispoliitilises retoorikas on juba pikka aega domineerinud seisukoht, et sarnaseid juhtumeid nagu Kosovo ja Krimm tuleb tõlgendada ühtsetest põhimõtetest lähtuvalt. „Me vajame ühiseid printsiipe, mille alusel leida neile probleemidele õiglane lahendus, mis oleks hüvanguks kõigile inimestele, kes elavad konfliktirohketel territooriumidel,“ sõnas Venemaa president V. Putin. „Kui anda täielik iseseisvus Kosovo elanikele, siis kuidas me saame seda keelata Abhaasia ja Lõuna-Osseetia elanikele?“ Ta osutas siinkohal kahele Gruusiast lahku löönud alale, mida Venemaa toetab, ehkki ei ole seniajani neid ametlikult tunnustanud. Eriti puudutavat see Putini sõnul postnõukogude ruumi konfliktide lahendamist. Kosovo lahendus peaks sellest lähtudes omama Putini arvates universaalset loomust, st kõnealust printsiipi peaks rahvusvaheline üldsus saama rakendada kõikidele samalaadsetele konfliktidele, näiteks ka Krimmi puhul.

Järelikult on nii Kosovo juhtumi kui ka Putini-Venemaa argumendid Krimmi küsimuse lahendamisel seotud pigem Platonist alguse saanud realistliku lähenemisega üldmõistele. „Enamgi veel, näib, et Putin püüab rahvusvahelistesse suhetesse sisse tuua Kanti kategoorilist imperatiivi, mille kohaselt peaksid

osapooled käituma nii, et nende maksiimid (käitumisreeglid) võiksid samal ajal saada üleüldiseks seaduseks. Kahjuks ei saa samastada eraisikute ning riikide vahelisi käitumisnorme ning eetilisi printsiipe. Rahvusvahelises õiguses puudub selgelt ja üheselt määratletud separatistlike konfliktide lahendamise reeglistik või seaduspärasus."

Samal ajal pole ükski teine riik peale Venemaa käsitanud ei Kosovo ega ka Krimmi juhtumit universaalina ehk üldmõistena. Vastupidiselt Putinile väidavad lääne poliitikud, et „Kosovo lahendus ei oma universaalset iseloomu, vaid on *sui generis*". Kõnealusel juhul pole Putini kui nn valgustatud monarhi seisukohtades tegemist universalismi ega ka nominalismiga, vaid pigem kontseptualismi erivormiga. Universaalid ehk üldmõisted ei eksisteeri kontseptualismi järgi mitte niivõrd inimhõimude vormina või Jumalas, kuivõrd ühe valgustatud monarhi peas. Mõistagi võiks seejuures küsida, kas sellisel ühe isiku deklaratiivsel universaalsusel on üldse mingit reaalset tähendust.

Kuidas reageerida kaasajal toime pandavatele etteheidetavatele tegudele – kui tegemist ei ole just vägivallakuriteoga, näiteks mõjuvõimuga kauplemisega – ja kas see on siis üldse kuritegu? Igatahes ei ole kohtunike arvates selliste kuritegude menetlemine viimasel ajal enam õnnestunud. Võiks küsida, kas selliste mõistete esitamine on tänapäeval kohane, on see paratamatu või isegi ohtlik?

Näiteks leidis kohtunikueksami komisjon, et üks noorkohtunik ei sobi jätkama kohtunikuna, sest ta ei tundunud „erapooletu" ja rikkus sellega kohtunike „ausameelsuse" ja „sõltumatuse" mainet. Järelikult võib selliste mõistete kasutamisel olla ka väga konkreetne eluline tagajärg. Pealegi kasutatakse „õigluse", „headuse" jne asemel teisi mõisteid, nagu „mõistlikkus" (mõistlik menetluse aeg), „head kombed", „eetikakoodeks" jms. Kas selliste mõistete esitamine on tänapäeval kohane? Millest need räägivad või millele need osutavad? Kas see on paratamatu või ehk isegi ohtlik?

Sellest tulenevalt võib tekkida küsimus, kas õiguse kontekstis saab üldse arutleda oluliste mõistete, näiteks tõe ja õiguse mõiste legitimeerimise üle. Võtame näiteks mõiste „menetlus". Õigus pole ju tegelikult midagi muud kui õigusnormide menetlemine konkreetsest olukorrast ehk juhtumist lähtuvalt. Semantilise paradigma järgi võiks oletada, et kohtuniku ülesanne on menetletava juhtumi (näiteks kuriteo) tegeliku olemuse (substantsi) avamine, kasutades selleks vastavaid menetlusreegleid ja -norme. Lõppotsustaja on siiski kohtunik, kes peab otsuseni jõudmiseks suhteliselt üldise normi täitma konkreetse sisuga. Eraldi küsimus on, kuidas see menetlusprotsess toimub.

Kuidas aga sellisel juhul, kui eksisteerib inimesest justkui eraldi seisev olemuste ehk substantside maailm, legitiimsust kontrollida? Tegemist on formaalse lähenemisega õigusnormile, kus legitiimsus langeb kokku legaalsusega. Siit tulenevalt kerkivad päevakorda ka kohtueelse menetluse küsimused.

Ajal, mil suurte narratiivide ehk lugude aeg on mööda saamas ning demokraatia on kujunemas pidevalt kestvaks dialoogiks erinevate poliitiliste rühmituste ehk väikeste lugude vahel, pole ka seadusandlik tegevus enam ainuüksi juristide ja poliitikute mängumaa. Mõtestatud argumenteerimine, mis vastab kindlatele reeglitele, on erapooletu ja keskendunud tõe väljaselgitamisele.

Probleem on mitmetahuline. Esiteks legitiimsus, mis on mitme õigusfilosoofia (näiteks Harti teooria) osa. Legitiimsus taandub vastavusele ja tuletatavusele mingist taga olevast süsteemist. Kriminaalkohtu otsus on õiguspärane ja seaduslik juhul, kui kohtunikud on määranud ametisse kooskõlas kehtiva seadusega ja kohtuasja arutelu on toimunud vastavalt menetlusnormidele (kohtualusele on antud viimane sõna, kaitsja on saanud esitada kõik tõendid, süüdistaja esitatud tõendid on kogutud vastavalt seadusele jne). Sel juhul võime öelda, et menetlus ja tehtud otsus on legaalsed. Ent on juhtumeid (ja nende arv kasvab), kus legaalsus puudub ja seda asendab legitiimsus. Erinevalt legaalsusest vastab legitiimsus kas mingile väga üldisele õiguspõhimõttele või taustale väljaspool õigust, kõige sagedamini moraalele.

Näiteks võib siinkohal tuua Nürnbergi protsessi, mis oli legitiimne ehk õiguspärane, kuid ei olnud seaduslik. Nürnbergi protsess oli üks kõige ebaseaduslikum kohtuprotsess Euroopa ajaloos. Teatavasti on kriminaalõiguse üks olulisemaid põhimõtteid mitte-retroaktiivsus, aga Nürnbergi protsess oli retroaktiivne – selles inkrimineeritavad kuriteod kriminaliseeriti alles koos tribunali enda hartaga. Veelgi suurem ebaseaduslikkus iseloomustas protsessi Saddam Husseini üle, kus isegi kohus ise polnud erapooletu, vaid koosnes Husseini isiklikest vastastest.

Mõlemad protsessid olid legitiimsed üldise moraali mõttes, kuid ebaseaduslikud õigusliku legaalsuse seisukohalt. Husseini puhul oli olukord seda traagilisem, et tema üle peetava kohtu reeglistiku tõi sisse USA administratsioon, kes pidanuks valdama demokraatliku kriminaal-kohtupidamise reegleid. Aga ju me elame maailmas, kus nii öelda legitiimsust on nii et tapab, aga legaalsusest jääb puudu. Nähtavasti see ongi õiguse üleminek postmodernismi sellisel kujul, nagu seda ennustas Franz Kafka. Kui õigusele keelelisest aspektist läheneda, siis pole õigus ju midagi muud kui õigusnormide menetlemine konkreetsest olukorrast ehk juhtumist lähtuvalt. Tähtis on aru saada, et õigus ei tööta ega toimi tühjas ruumis.

Ajal, mil suurte narratiivide ehk lugude aeg on mööda saamas ning demokraatia on kujunemas pidevalt kestvaks dialoogiks erinevate poliitiliste rühmituste ehk väikeste lugude vahel, pole ka seadusandlik tegevus enam ainuüksi juristide ja poliitikute mängumaa. Mõtestatud argumenteerimine, mis vastab kindlatele reeglitele, on erapooletu ja keskendunud tõe väljaselgitamisele.

Semantilisest paradigmast lähtuvalt võiks oletada, et kohtuniku ülesanne oleks justkui menetletava juhtumi (näiteks kuriteo) tegeliku olemuse (substantsi)

avamine, kasutades selleks menetlusreegleid ja -norme, mis on vale. Kohtunik peab otsuseni jõudmiseks rakendama suhteliselt üldist normi (mis on eeskiri paljudeks juhtudeks paljude subjektide suhtes) konkreetse faktikogumi suhtes, st teostama kvalifikatsiooni. Eraldi küsimus on, kuidas see menetlusprotsess toimub. Ja pealegi, kuidas kontrollida õiguse legitiimsust sellisel juhul, kui see on seotud inimesest justkui eraldi seisvate olemuste ehk substantside maailmaga? Tegemist on formaalse lähenemisega õigusnormile, mil legitiimsus langeb ühte selle legaalsusega.

2) Süntaktiline keeleparadigma

Süntaktiline murrang keelefilosoofias, mis saab alguse loogilisest positivismist, on tähtis keele ja maailma ning nende suhete seisukohast. „Maailm pole enam tühi ruum, nagu arvasid antiikfilosoofid, millesse asjad on justkui paigutatud ning mille igavesti muutumatuid olemusi saab avada nende määratlemise (realism) ja nime panemise ehk nimetamise kaudu (nominalism). Nimeparadigma murdumine ning selle asendumine predikaatfilosoofiaga räägib sellest, et tõsise kahtluse alla seatakse kõik see, mis on vahetult seotud olemuse mõistega.

Süntaktilise lähenemisviisi puhul kaldub kaalukauss tugevalt juba normi formaalse käsituse poole. Bertrand Russell oli ilmselt üks esimesi, kes püüdis seda uut keelepilti selgitada. Maailm koosneb Russell arvates mitte asjadest, vaid faktidest või sündmustest. Sündmused on fakti erijuhtum. Fakte saab jaatada või eitada, kuid neid ei saa nimetada. Faktid on kõik see, mis maailmas aset leiab. Näiteks päike taevas on fakt; Caesar ületas Rubiconi jõe – fakt; kui mu hammas valutab, siis on minu hambavalu fakt. Kui ma midagi väidan, siis on ka minu väiteakt fakt. Kui üks väide on tõene, siis on tegemist faktiga, mille tulemusel see on tõene. Seda fakti ei ole aga siis, kui väide on väär. Faktid muudavad mingi väite tõeseks või vääraks.

Sündmusi käsitatakse selles kontekstis kui fakti erijuhtumit. Nimi ei saa olla fakti keeleline vorm. Selleks on lause ja selle keskmes olev predikaat. Maailm koosneb faktidest ja sündmustest, mitte tühjas ruumis olevatest asjadest. Iga sündmust saab kirjeldada nn atomaarsete lausete abil. Kirjeldus on objektiivne, kui see on rääkija hoiakutest sõltumatu. Fakti kirjeldamiseks kasutatakse predikaati ja nimesid, millel on lauses predikaadi osutatud koht.

Predikaat on üks kõige antisemantilisemaid mõisteid üldse, sest predikaadid, vaatamata sellele, et neil on alati suhe väljaspool keelt asuvasse, ei nimeta seda kunagi. Näiteks on keeruline väita, et lauses „Ma olen siin“ on sõna „siin“ või siis predikaat tervikuna („olen siin“) kohanimi. Ja seda vaatamata sellele, et predikaat on selles lauses kohapredikaat. Predikaate endid ei nimetata keele sõnadega. Toodud näite puhul on raske väita, et sõna „siin“ nimetab predikaati kui mingit mõttelist olemust, millel on lauses kindel koht. Ühelt poolt võiks küll

väita, et nimefilosoofiast tuntud semantiline kolmnurk asi – selle nimi (sõna) – mõiste on rakendatav ka predikaatfilosoofias. Teisalt tuleb aga rõhutada, et predikaatfilosoofias laguneb see kolmnurk, sest „asi“ pole enam „asi“, „nimi“ pole enam „nimi“ ja „mõiste“ pole enam „mõiste“.

Subjekti kohta midagi predikaadi kaudu väljendada tähendab kirjeldada seda mingi omaduse kandjana või mingis suhtes olevana. Seejuures on võimalik käsitada predikaati omaduse või universaali nimena. Selliselt saaksime aga lihtsalt rea nimesid või loendi nendest, mitte aga propositsiooni. Nende sisemiste suhete süsteemi, mis on ühine nii kujutatavale kui ka kujutisele, nimetab Ludwig Wittgenstein loogiliseks vormiks. Wittgensteini arvates võimaldab eelkõige asjaolu, et mõlema (kujutise ja kujutatava) loogiline vorm on sama – olla üksteise kujutis. Tänu sellele saame objekte märkivaid sõnu ühendada lauseteks, mille loogiline vorm vastab kirjeldatavale tegelikkusele. Seega võimaldab loogiline vorm meil kõneleda maailmast täpselt või ebatäpselt.

20. sajandi alguse loogilist positivismi iseloomustab püüd vabaneda kõigest, mis on justkui üleval- või allpool empiirilises kogemuses antut. Selleks on mitmesugused maailmavaatelised ja religioossed eeldused jms. Püütakse vabaneda essentsialismist, mis on siiani iseloomustanud filosoofiat alates Aristotelesest. Edasi toimub maailma deontologiseerimine. Enam ei räägita uuritava nähtuse igavese ja muutumatu olemuse avastamisest, vaid kogemuse kaudu fenomeni toimimisviisi fikseerimisest empiiriliselt kindlakstehtavate tingimuste juures. Kogemuses kajastuvad vaid fenomenid, mitte olemused. See tähendab, et reaalne maailm eksisteerib küll subjektist sõltumatult, kuid on subjektile esitatud fenomenidena tema käsitletaval viisil. Teaduse ülesanne on kirjeldada nähtusi erapooletult ja täpselt. Sellest, millest ei saa rääkida, tuleb vaikida, märgib varajane Wittgenstein. Järelikult tuleb sellest, millest saab rääkida, rääkida selgelt ja täpselt (mida see nõue iseenesest ka ei tähendaks).

Süntaktilise paradigma puhul on oluline, et fakt ja sündmus on olulised eelkõige tõenditeoorias. Sündmus on faktide kogum ja jada, mis kuulub rekonstrueerimisele (kas maja müüdi, kas isik tapeti, kas veksel võltsiti, kas autot nähti) ja vajaduse korral avarama sündmuse tõendamisele (kas tegemist on fikseeritava kuriteoga). Jurisprudentsis järgneb faktide kogumisele ja sündmuste rekonstrueerimisele eriline protseduur – kvalifikatsioon, st selle leidmine, kas esitatud tõendid vastavad neile tunnustele, mille fikseerib kuriteo koosseis. Kvalifikatsiooni neli elementi on järgmised: subjektiivne külg (tahtlus), objektiivne külg (mis toimus), subjekt (isik, kes tegi) ja objekt (mille vastu oli tegu suunatud). Kõik need elemendid kokku annavad legaalsuse, mitte aga legitiimsuse, mis on seotud üldisema normatiivse süsteemiga. See iseloomustab positivistlikku õigusemõistmist lahus väärtusmaailmast.

Tegemist on positivistliku, formaalse lähenemisega õigusnormile, kus legitiimsus langeb kokku legaalsuse ehk menetlusliku tõega. Siit tulenevalt tekib mitu legitiimsusega seotud küsimust. Näiteks kas ühise omaduse esinemist

erinevatel asjadel saab analüüsida sarnasuse suhte alusel? Kui aga asjade sarnasus on vaid konventsionaalne, nagu arvavad paljud end nominalistiks pidavad kaasaja mõtlejad (nt hiline Wittgenstein), siis kuidas lahendada induktsiooni ehk üksikult üldisele liikumise küsimusi jms.

Oluline on ka see, et õiguses saab eristada kahte süntaksi tüüpi, näiteks Franz Kafka ja Sherlock Holmesi oma. Mistahes keel peab selleks, et see oleks keel ehk suhtlemisvahend maailmaga, selle maailmaga mingil viisil suhestuma. Jättes kõrvale lingvistilised süntaksi-, st lausete konstrueerimise probleemid, võib täheldada, et iga süntaktiline element (sõna, täht, märk, väljend vms) on seotud õiguse süntaktika puhul mitme erineva maailmaga. Esiteks sama keele teiste osadega: parim näide on siinkohal õigussüsteemi karnevalielemendid Meletinski järgi – kohtunike parukad, vande andmine jne.

Kogu Kafka „Protsess“ on näide puhtast juriidilisest süntaksist. Oma timukate kohta ütleb K: „Minu järele saadetakse vanad, alama astme näitlejad ...“ Kahvatud, mõlemad saterkuues, torukübar jäigalt peas – just selline kirjeldus väljendab õiguse süntaktikat, mille loojaks oli Kafka. See tähendab, et üks õiguse element omandab tähenduse seoses teise elemendiga – kohtuotsus eeluurimisega, testament omandisuhtega, kuritegu politseiga, kes osaleb karnevalis omas vormis ehk politseimundris. Kuivõrd iga keel on tegelikkuse suhtes formaalne ja õiguskeel veel eriti, toimib juriidiline süntaks olenemata reaalsest maailmast, mille kohta õigust rakendatakse. Sõltumata sellest, milline on kuritegu või kes on vannet andev protsessi osaline (tunnistaja, süüdistatav), on tunnistaja vandetekst ikkagi sama. Süntaksi nn õigusesisese aspekti olenevus postmodernistliku maailma olemisest ja kujunemisest on suhteliselt väike. Inglise kohtus on 21. sajandil parukad peas ka protsessis, mida peetakse interneti teel. Postmodernses ja sellele järgnevas maailmas saabub õiguse uus olemine täiesti uutes vormides (Tšaikovski, Kandinsky ja Kafka olid juristid). Küsimus on selles, kas õigus jääb hilises postmodernismis alles või muutub millekski, mis õigus enam ei ole. Ooper „Boris Godunov“ on sisult juriidiline, aga selgelt mitte-õigus.

3) Pragmaatiline keeleparadigma

Erinevalt semantilisest ja süntaktilisest lähenemisest keelele, sealhulgas õiguskeelele, mis moodustavad dogmaatilise õigussüsteemi (kus õigusnormid on konkreetse riigi rohkem või vähem suletud õigussüsteemi osa), lähtub pragmaatiline keeleparadigma sellest, et asjadel ei ole mingit olemust ehk substantsi.

Võtame näiteks kasvõi Eesti põhiseaduse küsimuse. Viimastel aastatel on aeg-ajalt üles kerkinud küsimus, kas Eestil on vaja uut põhiseadust. Sellest lähtuvalt võiks küsida, kas kokkuleppel – nt põhiseadusel kui kokkuleppel – on substants? Kas pole küsimus pigem selles, kuidas normi sisustatakse? Riigi konstitutsioonilist iseseisvust saab pidada absoluutseks üksnes seni, kuni see puutub kokku kindlate formaalsete ning substantiivsete legitiimsuse tingimustega.

Pealegi on mitmesugused rahvusvahelised kokkulepped ja organisatsioonid vähendanud tänapäeval riikide suveräänsust ja ka autonoomsust. Seetõttu on riigid, sealhulgas Eesti, sunnitud tegutsema teatud valdkondades selliselt, et see mõjutab nende ühtsust.

Kui positivistlik lähenemisviis eeldab internaalset perspektiivi ühiskonna ja õiguse legitimeerimise küsimustele, siis postpositivistlik, pragmaatiline keeleparadigma eeldab eksternaalset perspektiivi. Tegemist on põhimõttelise pöördega, sest väljumine käsitletavate küsimuste, sh õiguse ratsionaalsete aluste piiridest viib selleni, et teaduslikku lähenemist ei käsitata enam kui ainuvõimalikku tõe tunnetamise viisi ja inimkonna suurimat saavutust. Oluliseks peetakse ka filosoofilist refleksiooni, esteetilist kaemust jms. Eksternaalne perspektiiv on käsitletava küsimuse suhtes alati piiriülene. Sellest tulenevalt võimaldab see lõhkuda ja rikkuda ka kõikvõimalikke norme. Need kaks positsiooni – internaalne ja eksternaalne – on mitte üksteist välistavad, vaid täiendavad. Kui internaalne perspektiiv uurib tegevuse algoritme, siis eksternaalne perspektiiv keskendub orientiiride, väärtuste ja eesmärkide muutustele tänapäeva globaliseerivas ühiskonnas ja õiguses.

Küsimuse käsitlemine mõlemast perspektiivist viib meid selleni, mida nimetatakse performatiivsuseks. J. L. Austin nimetab performatiivset lausungit kõneaktiks. Näiteks „Ma pärandan Teile oma maise vara!“. Performatiivsete lausete eesmärk on midagi teha, mitte öelda, rakendades selleks teatud meetmeid. Neid lauseid iseloomustab esiteks see, et need ei ole tõesed ega väärad. Näiteks antakse ütluse „Ma vannun, et ...“ kaudu pigem mingi vanne kui teade. Ütlused võivad olla nii konstateerivad kui ka teostatavad. Näiteks „Määran teile viis aastat vangistust“ on ütlus, mis nõuab teostamist. Järelikult pole performatiivsed laused seotud mitte niivõrd olukorra kirjeldamisega, kuivõrd olukorra loomisega, millel on tulemused. Performatiivsete lausete hulka kuuluvad ka kokkulepped, lepingud, lubadused, vanded jms. Nende lausete tõesusest saab rääkida ainult niipalju, kuipalju on tegemist pöördumisega teise poole.

Esimesed märgid murrangust teksti mõistmisel ja selle sidumisest performatiivsusega esinesid juba 20. sajandi alguskümnenditel. Tekstile ülekantuna võib performatiivsust käsitleda kui enese, sealhulgas Eesti eripära ja individuaalsuse esiletoomist kommunikatsiooni kaudu. J. L. Austini arvates on keele võimalusi maailma konstrueerimisel pikalt alahinnatud.

Tänapäeva demokraatliku ühiskonna eripära on selles, et legaalsed õigusnormid peavad olema ka legitiimsed. Niklas Luhmanni menetlusteooria järgi ainuüksi kohtuotsuses sisalduvast tõest ja õigusest tänapäeval ei piisa, et kohtuotsusega rahule jääda. Otsus peab olema ka legitiimne, et kanda endas tegelikku sotsiaalset väärtust. Luhmann rajab oma arutluskäigu sellele, et tõeni jõudmine kohtumenetluses ei ole võrreldav loodusteadustes kasutatavate meetoditega. Kui tõde on loodusteadustes iseenesestmõistetav, siis sotsiaalses läbikäimises põhineb tõde teistel kehtivusalustel – et tõde tõena ka tunnustataks.

Luhmann väidab, et kohtuotsuse legitiimsust ei tagagi seetõttu mitte niivõrd selle tõe ja õiguse sisu ise, vaid selleni jõudmise protsess – teatud reegleid järgiv kommunikatsioon menetluse poolte vahel. Legitimeerimine on menetluse vahendusel toimuv õppimisprotsess. See on ootuste ümberkujundamine, mis toimub õiguslikult reguleeritud faktilise kommunikatsiooni kaudu.

Kuidas jõuda legitiimse lahendini, on küsimus, mida peavad esitama kõik menetlusosalised. Luhmanni jaoks on legitiimne menetlus segu sunnist ja konsensusest. Menetluse alg- ja lõpp-punkt peaksid olema ebamäärased ning menetlus peaks sisaldama alternatiivseid kulgemisvõimalusi. M. Eerik märgib, et leppides menetluse mõiste säärase sisuga, tuleb tõdeda, et sellisel kujul on tegemist menetluse kui sotsiaalse nähtusega. See on omane kõigile kohtumenetlustele, sõltumata sellest, milliseid materiaalõiguse valdkondi need „teenindavad“.

Oluline on ka see, et tänapäeva globaliseeruv ja postmoderniseeruv lääne ühiskonnas on õiguse ja õigusliku argumenteerimise puhul täheldatud seda, et kõrgeima kohtuniku üks peaesmärk on rakendada oma maailmavaatelisi seisukohti. Maailmavaatelistel seisukohtadel tähtsuse suurenemine õiguses ja õiguslikus argumenteerimises on tihti viinud loogika ja argumenteerimise omavahelise kaugenemiseni. Sellist teed minnes on võimalik, et isegi valed faktiväited võivad mingis kontekstis tunduda kellegi jaoks tõeselt argumenteeritud. Järelikult on õiguse ja õigusliku argumenteerimise käsitlemisel väga oluline osa ka sotsiaal-kultuurilisel ja maailmavaatelisel kontekstil.

Seega on kohtumenetluse – nagu igasuguse muu sotsiaalse menetluse – puhul oluline teada, et üht suurt tõe ei ole olemas. Tõde on alati intersubjektiivne ja sünnib dialoogi kaudu. Seetõttu puudutab sotsiaalne tegelikkus, sealhulgas õiguslik tegelikkus, ka uurijat ennast, tema isiksust ja hoiakuid ning arusaamu maailmast. Välismaailm on seda selgem, mida rohkem tunneb inimene iseennast kui isiksust. Sotsiaalne maailm avaneb inimesele mitte ainult iseenda kaudu, vaid ka kommunikatsioonis teiste inimestega, eri ajastute ja kultuuride kaudu.

See on Jürgen Habermasi sõnul arutlev demokraatia. Habermasi arvates on tänapäeval küsimus pigem selles, kuidas jõuda eri seisukohti omades kokkulepete ja üksmeelele, mida tunnustavad kõik debatis osalejad. Mõtestatud argumenteerimine, mis vastab kindlatele reeglitele, on erapooletu ja keskendunud tõe väljaselgitamisele. Seda nimetab Habermas diskursuseks. Lyotardi järgi on konsensus aga vaid horisont, mis pole kunagi saavutatav. Konsensus eeldab paratamatult erinevuste ületamist ning mingi ühe idee/seisukoha vastuvõtmist. Olgu selleks siis tehnoloogiline, majanduslik või kunstiline idee. Keelemängud on alati heterogeensed. Järelikult on võimatu, et kõik argumenteerijad jõuaksid kokkuleppele selles, millised reeglid on keelemängude puhul universaalsed. Pealegi leidub alati keegi, kes püüab lõhkuda seda „mõistuslikku“ korda. Seetõttu tuleks Lyotardi arvates jätta rohkem võimalusi nendele, kes püüavad olukorda destabiliseerida ja kellel on võimet pakkuda teadusliku keelemängu uusi reegleid,

mis suudaksid kavandada ka uut uurimuslikku välja. Klassikalise mõiste- ja süllogismiõpetuse ning selle rakendamise olulist vähenemist ning asendumist hoopis praktilisema lähenemisega argumenteerimisele võib täheldada juba mõnda aega ka tänapäeva õigusliku argumenteerimise kontseptsioonides.

Globaliseeruva ja postmoderniseeruva maailma eripära seisneb selles, et ka suveräänsust on hakatud riikide vahel jagama. Mitmesugused lõppotsustused näiteks majandus-, planeerimis- ja isegi sotsiaalpoliitikas on paljus koondunud niisuguste rahvusvaheliste organisatsioonide nagu WTO, ÜRO ja Euroopa Inimõiguste Kohus kätte. Suurenenud on regionaalne autonoomsus, mis on esitanud väljakutse traditsioonilistele kaasaja föderatiivsetele süsteemidele, pannes neid üha enam mõtlema konföderatiivsusest uues postmodernistlikus kontekstis või siis konsolideerumisest, kus konsensusel rajanev jagatud suveräänsus võiks kujuneda tänapäeva riikluse normiks. Eespool öeldu kehtib ka Euroopa Liidu kohta.

Riikliku suveräänsuse kõrval on tänapäeva postmoderniseeruvast maailmast üha tähtsamaks muutumas inimese suveräänsus. Näiteks on ÜRO endine peasekretär Kofi Annan oma esinemistes korduvalt rõhutanud, et traditsiooniline teadmine suveräänsusest ei suuda enam kaitsta inimeste põhivabadusi ning et „ÜRO on suveräänsete riikide ühendus, kuid inimeste, mitte riikide õiguste kaitsja (...) ma usun, et kindlalt on tekkimas uus rahvusvaheline norm, mis seab esikohale võitluse vähemuste represseerimise vastu ning lükkab riigi suveräänsuse tagaplaanile“. Ülerõhutatud aktsent erilisele ning ühiskonna ülepaisutatud fragmenteerumisele inimõiguste valdkonnas on viinud asjad tänapäeval nii kaugele, et kuulutatakse välja üha uusi põhiõigusi, millel on põhiseaduse või rahvusvaheliste lepingutega kaitstud pühaduse oreool. Nii kaob seaduste suhtes lõpuks igasugune neutraalsus.

1950. aastatel lähtuti keele analüüsimisel juba üldistest seostest. Kasutusele võeti üldistributsiooni mõiste, mis peegeldab asjaolu, et keelt ning selle igat elementi püütakse käsitleda „keeleväliste suhete võrgus“. Holistliku käsitluse järgi verifikatsioonist kujutab meie teadmiste kogum endast võrku. Selle ääred on kokkupuutes kogemusega. Iga punkt selles on suhete võrgustiku kaudu seotud teiste punktidega. Võrgu keskel ehk südames olevate teadmiste ja uskumuste muudatused mõjutavad kogu võrku. Põhiline muutus ilmneb siis, kui esitatakse väljakutse meie tuum-uskumustele – näiteks püha Pauluse pööramine ristiusku. Sel juhul tuleb suurem osa võrgust ümber teha. Samas püütakse muuta pigem võrgu pehmeid kui tugevaid osi. (Märkus: niimoodi arutledes võiks küsida, millised on Eesti ühiskonna kui sotsiaalse võrgu tuum-ideed ja seisukohad, millest ei olda valmis mingil juhul loobuma. Ja mis juhtub siis, kui me nendest loobume?)

21. sajandil sai ilmseks seni vaid pigem intuitiivne tõdemus: virtuaalmaailm (arvutis) võib olla ontoloogiliselt tugevamgi kui reaalne maailm ise. Ehk Popperi kolmas maailm – subjektist sõltumatu teadus- ja kunstiideede maailm – sai ilmseks tegelikkuseks – tarkvara suudab taastada hävinud kõvaketta, aga mitte

vastupidi. Ja virtuaalreaalsuses eksisteerivad fenomenid, millel puudub vaste selle maailma välises tegelikkuses, mida on näiteks korduvalt rõhutanud James Cameron filmi „Avatar“ ontoloogilise taustaga. Seega on näiteks teadmine nõrgem kui virtuaalmaailm, mida ta eeldatavasti peegeldab. Enamgi veel: ta võib üleüldse mitte midagi peegeldada.

Digitaalse revolutsiooni tulemusel on tekkinud olukord, kus esiteks suudab inimene üha vähem kontrollida ja mõista omaenese loodud keelelist (ja informatsioonilist) ruumi – on tunda, et ei Assange ega Snowden ole õieti aru saanud, millega nad hakkama said, kuigi mõlemad on virtuaalmaailma ja selle võimalustega kindlasti hästi tuttavad –, teiseks kaob piir tegeliku ja virtuaalmaailma vahel, st nii üks kui ka teine kuvatakse arvuti ekraanile. Tähenduslikult läheb olukord keeruliseks ka seetõttu, et paljud virtuaalmaailma ikoonid apelleerivad reaalmaailma nähtustele – „file“ omab töölaual ka kujundina kaustapilti, samas jääb õhku küsimus, kus see nn kaust (kodulehekülg, e-kiri vms) füüsiliselt asub – arvutis, võrgus, serveris (koduses, NSA serveris?). Wikipedia märksõna „icon“ toob esimeste tähendustena graafilised kujutised arvuti kodu-aadressitest ja kaubamärkidest (Google, @, Waze jne). Pühapildi tähendus on leitav, lisades tunnussõnadena „church“, „religious“ vms. Rangelt võttes pole selline olukord filosoofilisele tunnetusteooriale uus: uue aja filosoofia algusest on analüütiliselt küsitud, mis vahe on unenäol, fantaasial ja tegelikkuse, objektiivsuse peegeldusel meie teadvuses (Hume, Berkeley).

Seega on modernne, konkreetsete piiridega maailm asendunud postmodernse maailmaga, milles tavakeelelisi piire enam ei ole. Postmodernismi mõistet käsitletakse kõige enam kui vastandit modernismile. Kui modernism lähtus eeldusest, et inimene võib jõuda absoluutse teadmiseni (millele on toetunud suur hulk lääne filosoofiast alates antiikajast), siis postmodernism seab selle eelduse kahtluse alla. Postmodernism eitab, et eksisteerib objektiivne (absoluutne) tõde, ja seob tõe küsimuse sotsiaalse kontekstiga. Kui modernistid leiavad, et inimene võib ületada sotsiaalse situatsiooni ning jõuda kõrgemate väärtusteni (tõeni), siis postmodernistid purustavad selle illusiooni. Postmodernistide jaoks konstrueerib sotsiaalne reaalsus tõe ning nagu märgib Derrida, midagi ei eksisteeri väljaspool konteksti. Kui midagi on selles konkreetsetes sotsiaalses grupis tunnustatud väärtushinnangute kohaselt tõde, siis see ongi tõde. Mingit muud teadmist ei eksisteeri.

Postmodernism on seega juba mõnda aega küsimuse alla seadnud modernistlikud väärtused ning kahelnud suurtes narratiivides. Hulgaliselt võib tuua postmodernistlikke näiteid kirjandusest, kunstist ja arhitektuurist. Ka inimeste käitumises võib näha postmodernistlikke jooni. Infotehnoloogia arengust tulenevas igapäevaelu kiiruses muutuvad inimesed ühelt poolt küll kiiremaks, kuid samas pealiskaudsemaks – omadus, mida varem heideti ette. Tekkinud on teatav multifunktsionaalsus – võime tegeleda mitme asjaga korraga.

Võime seda seost märgata ka väljaspool e-maailma, näiteks õiguses, mille taga on kaks reaalsust: esiteks tegelikkuses aset leidnud sündmuste reaalsus (kuritegu, tahe) ja teiseks reaalsus, mille moodustab õigus – kohtuprotsess ja selle reeglid (omalaadne grammatika). Kohtuotsuse ideaal on korrata iseennast uutes oludes juba olnud asjaolude suhtes ja juriidilises metakeeles, mis suhestub argioludega. See on õiguse omadus, mis teeb selle samaseks keelega, mis erineb küll argikeelest.

Õigus ei saa eksisteerida teisiti kui teatav keel ja keelena on õigus alati täielik ja lõpetatud, nagu mistahes lõplik virtuaalsüsteem. (Keele taha pürgivad õiguse ja arvutimaailma kriitikud – üldjuhul diletandid.) Õigustekstide puhul ilmneb just virtuaalmaailmas neile omane semantiline fleksibiilsus (st saab ilmseks, et nad tähendavad protsessi pooltele erinevaid asju) ja pragmaatiline tähendus – nad ei peegelda ega tähenda midagi, nad lihtsalt funktsioneerivad (kui keelud, lubadused, töötused, ähvardused vms). Koos uue maailmapildi kujunemisega alates 1950.–60. aastatest, mil uuritavast objektist hakkas olulisemaks muutuma uurija-subjekti lähenemine maailmale ja selle konstrueerimine subjekti eesmärkidest ja huvidest lähtuvalt, kerkivad mitte ainult teaduses, vaid ka ühiskonnas üldiselt esiplaanile pragmaatilise maailmatunnetuse ja toimimise küsimused.

Maailm, mis on seotud erinevate diskursuste kõrvuti eksisteerimisega, paigutab inimesed justkui wittgensteinlikku keelemängu. See on pluralistlik maailm, kus eksisteerivad paralleelsused ja kus ei ole kindlaid tõdesid ega õigusnormide tõlgendusi. Maailmapilt killustub. Pragmaatiline murrang keelefilosoofias sunnib Wittgensteini loobuma oma varajasest kujutlusteooriast, mille järgi keel justkui pildistab seda, mis maailmas olemas on. Senine keelekäsitlus on Wittgensteini arvates olnud liiga kitsas. Positivistlikke eesmärke ja ideaale taotlev keelekäsitlus – kujundada eksaktseid mõisteid ja teooriaid – ähmastab tegelikkuse nägemist ja on seetõttu liialt kitsapiiriline. Keel mitte ainult ei peegelda maailma, vaid täidab mitut muud olulist funktsiooni.

Hilise Wittgensteini arvates on keel eelkõige tööriist, mida võib kasutada väga erinevatest eesmärkidest lähtuvalt. „Kõik tööriistad on selleks, et midagi muuta. Näiteks haamer muudab naela asendit, saag laua kuju jne. Ja mida muudavad mõõdupulk, liimipott, naelad? – Meie teadmist asja pikkuse kohta, liimi temperatuuri ja kasti tugevust.“ Kas selle väljendi niisugusest assimileerimisest oleks mingit kasu, küsib Wittgenstein. Ta kutsus pöörama pilku nähtuste üksikasjadele. Selleks, et selgemini näha, peame vaatluse alla võtma eelkõige nähtuste üksikasjad.

Seega omandavad mõisted hilise Wittgensteini arvates tähenduse (eeldades, et ka norm on mõiste) konkreetsest kontekstist lähtuvalt. Tegelikkuses oleme Wittgensteini järgi vastamisi väga erinevate keelemängudega, millest igaühes kehtib oma loogika ja mis väljendavad inimeste erinevaid huve. Pole olemas üleüldist ratsionaalsuse kontseptsiooni, sest kujutlus ratsionaalsusest

tuleneb alati keelemängude seesmisest eripärast ja huvidest, mida üks või teine keelemäng kehastab. Tõde on see, mis on kasulik asja efektiivse lahendamise aspektist. See on utilitaarne ja pragmaatiline lähenemine, mis saab alguse juba 19. sajandi lõpu pragmatismist.

Nagu artiklis eespool juba öeldud, on tänapäeval küsimus pigem selles, kuidas jõuda eri seisukohti omades kokkulepete ja üksmeelele, mida tunnustavad kõik debatis osalejad. Konsensus eeldab paratamatult erinevuste ületamist ning mingi ühe idee/seisukoha vastuvõtmist. Keelemängud on alati heterogeensed. Tänapäeva globaliseeruv maailm on eelkõige kokkulepete maailm. Ka normi sisustamine peaks sellises maailmas lähtuma peamiselt kokkulepetest.

Kuigi võib-olla pole filosoofilis-teaduslikult mõtet rääkida tänapäeval tõest nii, nagu seda tegi Aristoteles kaks tuhat ja Kant kakssada aastat tagasi, näitavad ka Eesti poliitika viimaste aastakümnete sündmused, et rahvas TAHAB sellest rääkida. Seejuures jättes varju küsimuse sellest, et rääkimine tõest eeldab ka selle teatavat subjekti. Näiteks kes on see rahvas, kes tahab rääkida. Jäakeldri vabakonna paradoksaalsus seisnes mitte niivõrd selle subjektsuse ebamäärasuses, kuivõrd selles, et see alustas oma subjektsust ametliku riigistruktuuri kõige ebaolulisema atribuudiga – nn kuluhüvitistega. (Veel enne, kui Rahvakogu kokku tuli, määrati selle esindajatele kindlaks sõidutasude kompenseerimise kord.)

Nn tõe otsing (mida see ka ei tähenda) võib toimuda efektiivselt juhul, kui antakse endale selgelt aru, millest käib jutt – kontseptuaalsest kompromissist. Tuleb arvestada sellega, et pragmaatilise lingvistika ajastul ei saa kompromisside aluseks olla pretensioonid „suurele legitiimsusele” – ajaloolised privileegid, ühiskonna traditsioonid, sotsiaalne austus vms, mis põhinevad suurtel narratiividel. „Tõde” (siinkohal on jutumärgid alati vajalikud!) on see, mis on kasulik asja tõhusa lahendamise aspektist (utilitaarne ja pragmaatiline lähenemine, mis sai alguse juba 19. sajandi lõpu pragmatismist – Pierce, James jt).

Kokkuvõte

Eespool esitatud kolm suurt keeleparadigmat – semantiline, süntaktiline ja pragmaatiline paradigma – on võib-olla uues virtuaalmaailmas minetanud paljus oma tähenduse. Kuid me kirjeldasime neid selleks, et see väide oleks ilmne. Keelefilosoofilise ajaloo sügavam mõte on tänapäeval selles, et see aitab mõista toimuvate muutuste põhjanevat tähendust inimkonnale ja inimeste mõtlemisele. Kuna põhjuslikkus on siiski universaalne ja seda ka väliste mõjutuste puhul (siin käsitletud digitaalmaailma sünni mõju keelefilosoofiale, kusjuures mitte vastupidi), siis võime tõmmata punktiirjoone pragmaatilise keeleparadigma juurest (mis enam ei kehti) sellele järgneva paradigma juurde, mida võiks

nimetada hüperpragmaatiliseks keelekontseptsiooniks. Ja nimelt: keeleajalugu on tundnud ja tunneb puhtpragmaatilist keelekasutust, mille puhul üksikud sõnad või keelestruktuurid omavad reaalselt mõju või saavad keelevälise reaalsuse osaks.

Kui tuua näiteid vanemast ajast, siis olid sellised verbaalsed lepingud Rooma õiguses. Tuntuim ja lihtsaim neist on stipulatsioon – ühepoolne tingimusteta lubadus. Lubada ei saagi teistmoodi, kui öeldes „ma luban“. Tunnistajat ei saa vande all üle kuulata muidu, kui ta ei ütle eelnevalt „ma vannun“ (kõnelda tõtt ja ainult tõtt jne). Selline oli keelepragmaatika selle äärmuses veel paarkümmend aastat tagasi. Tänapäeval on aga keeleosiseks saanud otsesed käsundid arvutile, millel puudub igasugune keeleväline tähendus – failid, laikimised, allalaadimised on keeles kasutatavad arvutikäsud. See on jõudnud isegi poliitilise sõnavara tasandile – USA ja Venemaa vaheliste suhete parandamise poliitikat nimetas Hillary Clinton *reset*’iks, kusjuures mitte kujundi, vaid praktiliselt teostatava poliitilise mehhanismi tähenduses. Teisisõnu jõuab hüperpragmaatiline keelekasutus küll tavalise keelekasutuse maailma, kuid eksisteerib sellest sõltumatult ja on seotud vaid ühemõõtmelise digimaailma ehk arvutiekraaniga.

Murdepunkti saab määratleda üsna täpselt: aasta 1984, mil Apple varustas „hiirega“ oma Macintoshi masskasutus-arvuti ja lõi esimesed ekraani-ikoonid. Kui selle ajani oli arvutipragmaatika eristatud muust keelest seeläbi, et suhtlus masinatega toimus spetsiaalse arvutikeele (mille tundmine eeldas eriharidust) abil, siis nüüd arvutid demokratiseerusid – võtsid omaks tavakeele ja üldmõistetavad ikoonilised märgid ja töid need tavakeelde tagasi juba nende eneste poolt kujundatud (või moonutatud) tähenduses. Nõustugem, et tuhat sõpra Facebookis ei ole ikkagi sõbrad selles tähenduses, nagu me seni oleme mõelnud. Selles kogu probleem peitubki: kas me suudame edaspidi säilitada või tagasi võita need keeleparadigmad, mida oleme seni väärtustanud ja mis moodustavad tegelikult meie kui inimese elu.